

ИСТОЧНЕ ОБАЛЕ ЈАДРАНА 1863. ГОДИНЕ*

Следећег јутра у 6 сати стигли смо из Драча у Бар. Испред Бара једна река вијуга посред поља, а на обалама реке видели смо 40—50 турских војника који су доручковали и прали своје рубље. То је била једна доста весела скупина, али доста прљава и недисциплинована, па се човек чуди шта они раде на овом месту. Међутим, турска влада сакупља трупе па овој обали тако да је поље у Бару било потпуно поседнуто зеленим шаторима. Поље је иначе грозничаво и једва да има неколико кућа на ивицама. Град је удаљен 3 миље и подигнут је на уздигнутом брегу. Ово место је интересантно по томе што је средиште барског архиепископа који носи име Примас Србије и Кнез Хрватске — велике старе титуле које данас немају никаквог значења. Ту је такође резиденција мудира или бега, гувернера ове области.

Бар је некад био важно место, познато по својој лепоти и грађевинама, племству, благостању и трговини. Бискуп је био овде још од средине IX века. Град је цвetaо за време Млетача док није пао (1571) у турске руке када је градска катедрала претворена у џамију, а градске куле и зидине постадоше развалине. Сада град има око 250 кућа и многе имају млетачки грб. Становника има око 4000, једна трећина хришћана и две трећине муслимана, тј. Албанаца. Целава обала Бара позната је по својим маслињацима и воћњацима, па су становници били доста имућни. Међутим, у овој области биле су честе побуне услед оспораване границе између Аустрије, Црне Горе и Турске, па је имућно стање људи прилично опало.

* EASTERN SHORES of the ADRIATIC in 1863 by Viscountess Strangford. Писац ове књиге је супруга лорда Странгфорда, рођена Emily Anne Beauffort, одива врло старе енглеске породице, чији су преци ратовали као витези у крсташким ратовима приликом освајања Јерусалима. Као потомка ових чувених ратника-витезова, патријарх Јерусалима је одликовао високом црквеним орденом. Она је често путовала по свим земљама Блиског Истока, а у својим зрелим годинама посветила се каритативном раду и оснивању болница. Умрла је 1887. год. Њезина запажања приликом посете Бара, Петровца, Будве, Боке Которске и Цетиња дајемо овде у слободном и скраћеном преводу онако како је она, онда, гледала ове наше крајеве.

Вратили смо се ускоро на брод и после мало времена крећемо даље и пролазимо поред једне лепе утврде подигнуте на самој обали, на високој стени. То је Петровац, баш на граничној линији између Турске и Аустрије. Мало јужније од овог места налази се општина Спич са прилично кратком морском обалом где Црногорци усрдно желе да им се дозволи да изграде малу луку за извоз својих разних производа. Али, то је мали простор и захтевало би напорне и велике издатке чак и за најмање бродиће, али, Црногорци много желе да га добију. По мојем мишљењу, овај мали поклон не би представљао никакву опасност, јер ова мала будућа лука има врло скучену обалу која је иначе с једне стране под потпуном доминацијом Аустрије, а с друге стране ту владају Турци. Спичани су сви хришћани, пола православних, а пола католика, са две цркве које посећују Албанци, Далматинци и Црногорци, тако да у њима решавају све своје спорове уз годишње заједничко холочашће, сваке године у Августу.

Са Петровцем закључно, ми смо већ у Далмацији, проишли смо неколико мањих острва која формирају улаз у Будву. Ушли смо у мало пристаниште, гледајући горе на висока брда која нас окружују. Нисмо могли да одбијемо топли позив врло уљудног заповедника градске тврђаве, који нас је позвао да видимо град и тврђаву. Град је врло чист и по изгледу напредан и весео после мртвила и примитивности турских градова; то је мали град и једва да је нешто већи од простора где се налазе касарне и утврђења. Прегледали смо касарнске спаваонице, пекарну и остале просторије утврђења. Све је било веома чисто и било нам је пријатно да видимо разно оружје ове посаде. Поред оградног зида ове тврђаве, стоје православна и католичка црква мирно једна поред друге.

Аустрија не дозвољава јавне тржнице унутар далматинских градова, зато сељаци из околних села сакупљају се ван градских врата где нуде своје производе. Проишли смо кроз северна градска врата Будве и, наједном, нашли смо се између Далматинаца и Црногораца. Нису имали много за продају, али пуне корпе смокава, бресака и осталог поврћа биле су свеже и пријатне. Није било меса, само рибе и то већина слане. Неколико девојка нудиле су прегршт свилених чаура и неколико пари шарено-плетених чарапа. Помањкање народне ношње код овог света било је богато падокнаћено париским хаљинама једне групе дама, које су дошле на наш брод и кренуле на излет за Котор; смешне екстравагантне тоалете, али све по посљедној моди!

Кренули смо даље и пловили 2 сата дуж дивне обале па смо дошли у кљешта 3 веће тврђаве: Оштри Рт, острво Мамула и Рт Мириште. То је улаз у чувену Бокву Которску. Облик овог вијугавог фјорда је обрнуто слово S; залив је дуг 24 миље и треба нам око 4 сата да дођемо до краја. Ушли смо у средиште

првог заокрета где се налази једно лепо место, окружено зеленилом, које се зове Херцег-Нови. Мало даље су Мелине. Ова два места насељена су искључиво породицама поморских капетана, официра и морнара који су у сталној служби на мору, тако да је једва неко од њих присутан у месту.

Изненадне промене, у пловидби од широких језера до уских пролаза са обалама које се скоро састају, пружају велику и дивну разноликост ове панораме. На неким местима обале су тако блиске, да су поштари протегли телеграфску жицу са једног краја на други. Одмах уз саму саму обалу ребају се куће и виле, беле, ружичасте, жуте, а понегде и плаве као небо, снака у својој башти или у гају наранача воћа и цвећа; изнад њих нижу се виногради и терасе са стаблима мурве које ломе једноликост сталних маслињака. Ту су такође и стабла дудова и бујно зелено дрвеће, стварајући диван контраст са окомитим голим брдима, која срдито гледају доле на овај дивни фјорд.

Пераст лежи у средишту источног краја фјорда па као да је пружио обе руке, једну према Котору, а другу је савио према Рисну — градић који је познат по својој народној пошњи и по мушком оружју. Испред Пераста су 2 острва и на сваком је црква. У једној је икона Богородице коју је сликао св. Лука — а то је светиште за стотине ходочасника. Дуж читаве обале од Пераста до Котора налази се насеље Доброта, па као и свако место овде и она је насељена искључиво поморцима. Заиста, скоро сваки поморан на било којем аустријском броду рођен је у једном од ових места у Боки где коначно намерава да оконча своје последње дане. То су заиста лепа, топла и срећна местанца која стварају искрену љубав код свакога који се овде родио.

Када смо напустили Пераст, било се надвило мрачно небо над Котором које је покрило сиву белину планина, заострило њихову срдиту озбиљност и обојило плаветнило мора мастиљаво-црном бојом — стварно појачало увелико лепоту овог краја. Са наше стране ми смо се веселили свежиши жељене кише и изашли на обалу да уживамо још више у киши.

Котор је важно место, али ипак један чудан град, више сликовит него леп, па ипак поседује дивну и дивљу лепоту која се лако не заборавља. Брдовити обронци ове дубоке и уске котлине дижу се окомито изнад његових тамних вода, па изгледа да је град стегнут испод срдитог брда. Гледајући са брода, нико не може ни помислити да је он већи и шири од свога шеталишта и првог низа кућа, ту одмах испред нас. Али, када се човек искрца и уђе у град, он ће се зачудити да види не само безброј уских улица, него чак и малих вртова са олеандрима и лимуновим воћкама које расту на каменитом брдашцу који се нанио над самим градом. А ове улице су драге, јер једва да сам пропла неколико јарди, а да нисам набасала на неки византијски грађевински предмет: лака, елегантна балустрада, један лепо изва-

јани капитал, један богати модел, нежни гвоздени рад, деликатни камени стуб усред прозора или декоративне архитраве — све то речито говори о 377 година колико је овај град био под заставом св. Марка. Ружно лице млетачког лава свуда нас гледа из зидина, па иако је Аустрија појачала ове зидине које су опасале читав град, ипак свуда се осећа печат преведре Републике. Пут, који се пење уз брежуљак св. Ивана као да виси у ваздуху, али, који кривуда својом чудном правилношћу, збуњује наше невојничко око. Велики амбис наједном одваја овај брежуљак, а изнад њега кривудају у зиг-загу чувене серпентине које воде за Црну Гору. Доле, испод нас, првени кровови кућа ублажавају овај контраст високих гребена и пријатног, цвећом украшеног шеталишта, доле на риви. На стотине свеже обојених чамаца и бродина са заставама поређани су дуж обале, а на другој страни шеталишта налази се лепа кафана и биљарна сала где свако вече свира аустријска војна музика где долазе официри и веселе девојке да је слушају — човек се чуди колико их има у овом малом граду. Унутар градских врата налази се кула, иста онаква какве ћемо их деценије гледати у сваком далматинском граду, који је био под Венецијом. Мало даље је католичка катедрала, мала али интересантна грађевина са лепом фасадом и 2 звоника. Изнад галерије је дивна розета од 16 прозорчића разних боја; руб на великом улазном луку је богато украшен. Када сам прегледала ове украсе, врата су се отворила и пресветли бискуп са сребрном брадом до појаса, одевен у црној и црвеној роби полагао је излазио и ушао је у лепо грађени дворан који је одмах ту. Изгледа да бискуп не држи много до пратње, јер је био сам; узео је из свог, златом извезеног цена кључ од врата, ушао је, и у ходнику, запалио свечу да би пронашао браву своје унутрашње собе. Чула сам доцније да је он врло добро обавештен и веома пријатан старац и да је услужан за многе посетиоце. У близини је православна црква, грађевина ране романске. Почетком овог века, православни владика као и његов католички колега имају своје резиденције у Задру. Следећег дана у 6 сати ујутро, брод је кренуо из Котора. После мог боравка у овом крају, закључила сам да је Бока много лепша данас него претходног дана када су се сиво-обојена брда ожарила јутарњим руменилом.

ПОСЕТА ЦЕТИЊУ

Била сам срећна када сам у Дубровнику упознала г. Леополда Мореау, француског конзула у Скадру, који ми је дао неколико корисних савета за моју посету Црној Гори. Не само да ми је дао потребна упутства, него је преузео да организира посету па ме је упознао са скадарским Махмут Пашом који је такође кренуо с нама према Котору. Узела сам мали пртљак и 30.

јуна у подне кренули смо бродом «Босворо» из Дубровника за Котор. Пашин стег био је одмах подигнут на први јарбол — била је то прљава «бандијаре» јер је брод био крицао углавном тако да су палубе биле још прљавије. Пошто је угледао мрље на мојој хаљини, паша је одмах наредио да се палубе оперу. Стигли смо у Котор за мање од 6 сати и искористили још 2 сата до првог сумрака у шетњи по западној обали залива. Г. Мореау био је заузет да унајми коње, док се паша окупао у турском купатилу. Спавали смо на броду који је морао да крене у 4 сата ујутро, али свемоћни паша одложио је полазак ради моје удобности за читави сат уз бучно негодовање капетана.

Три Црногорца са коњима чекали су нас испред северних градских врата на «црногорском базару». Северна градска врата су дупла, а испред врата протиче река која се слива у море. На другој обали је неколико стабала и покривене стаје да се заклони стока и разни производи који се продају. Аустријски војници виде се на кулама зидина, док је изнад пут који у зиг-загу води за Црну Гору. Наши коњи нису били најбољи; за мене су били наши женско седло, али увиђајући опасност и успон пута, ја сам га одбацила јер знам по искуству да је мушко седло сигурније и удобније. Ми смо ускоро кренули, а мој пртлаг био је натоварен на најслабијег коња. Пут се састоји од 73 општра кољена, прилично је широк и на заокретима заштићен зидом. Са висине видимо тврђаву св. Ивана која се амбисом одвојила од главног брда. Гледајући доле на которске улице, пешаци нам изгледају сићушни као црне тачке. Човек има осећај као да се пење на највишу кулу света и да гледа са врха доле низ окомите хриди у амбис. На путу смо срели неколико путника, али већином жене које носе разне терете. Близу врха угледали смо један сликовит приказ: једног болесног и рањеног Црногорца носили су у Котор ради лекарског прегледа. Болесник, у сјајном народном оделу, лежао је на камену да се одмори; поред њега биле су 2 жене које су држале коње. Иако је овај приказ био сликовит, жалосно је било гледати његово измучено лице.

Са врха поглед је величанствен. Свака вијуга Боке лежи нам под ногама и читави обрис спољне и удаљене обале са широким морским хоризонтом обухваћен је једним погледом. Са овог врха ушли смо у поље, које је врло пажљиво обрађено. Овде је село Његуши. Задржали смо се у гостионици на самом путу која је грађена од камена. Домаћица нас је освежила одличном белом кафом. Када смо одлазили, платила сам малу своту новца, али домаћица је почела да се оправдава да смо преплатили рачун, па је захтевала да нам поврати један део новца. Она је била поштена и врло пријатна жена и помислила сам да су Црногорке најбоље жене на свету.

Напуштајући Његуше јахали смо 1 сат преко кршевитог брда и долина са нешто шуме, али са мало извора. Честице земље и вртаче обрађене су врло добро и посађене кромпиром и кукурузом. (Кромпир се сада негује у читавој Црној Гори који је недавно уведен. У читавој Албанији нема ниједног кромпира, осим у Бијелом Пољу — једно мало место на граници Босне. У Далмацији негује се веома мало и оно што се поједе, увози се из Италије.) Све ово раде само жене, а људи никад не помажу у пољопривредним радовима.

Са ове висине на пола пута између Његуша и Цетиња пружа се диван поглед на Скадарско језеро и на околне планине. За један сат ми смо већ сишли у Цетињско поље и ту смо опазили једног лепо одевеног коњаника, који је дошао да нас сачека. То је био Влаховић, кнежев први ађутант. Он ме је увео у двор где сам срела Кнеза који ме је очекивао. Кнез ме је увео у један мали апартаман, спремљен за мене где ћу се пријатно одморити, јер је пут био напоран и трајао нешто мање од 5 сати.

Мали двор на Цетињу грађен је у облику обрнутог Г. Био је саграђен пре 30 година, а градио га је владика Раде, или Петар II, див-човек, али чије градитељске идеје нису прелазиле величину обичног манастира. Двор се састојао од 2 ката у облику лутог и уског ходника са 14 засебних соба и још 3 или 4 собе под правим углом. Мало степениште је у средини, а приземље служи за послугу. Међу собама била је једна округла соба, где Кнез приватно ради, чита и пише, а у супротној просторији била је биљарна сала. Кућа је солидно грађена, покривена добрим кровом, бело обојена и са доста лепим намештајем, али не може се рећи да је палата. У непосредној близини ове куће је стари манастир.

Дозволите ми сада да нешто кажем о личима која овде живе. За тренутак, бацимо један поглед унатраг, на великог Владика, на митрополита Петра I. Када Црногорци говоре о својим владарима, нико од њих не може а да не спомене — блажене успомене — личност њиховог искреног и дубоког поштовања. Он је владао овим народом врло мудро и вешто, истичући увек своју дубоку побожност. Када је 1830. године смрт закључила његову дугу владавину од 53 године, Црногорци да би ублажили своју жалост — прогласише га светим. После његове смрти сахранише га на највиши врх својих брда уз петицијну идеју да ће га његови земљаци увек гледати, да ће остати привржени своме омиљеном старешини и да ће остати трајно под његовим заштитивим покровитељством. Свака капљица крви која тече његовима жилама, биће довољна да зајемчи љубав његових потомака.

Њега је наследио његов синовац Петар II, познати див по обиму и снази, чија је окретност и вештина у стрељању,

јунаштво у рату, проишљивост и мудрост у политици, допринело да постане херој у очима свога народа. Може се слободно рећи да је утицај ових двају владика сигурно допринео да су се Црногорци од пркосних сељака уздигли на први степен прогресивне цивилизације. Ова цивилизација је још у детињству, али од свега што сам чула и видела, могу слободно тврдити да се код свих Црногораца, почев од Кнеза па до најмањег сиромашка, пробудила стварна жеља за многострани напредак.

Петра II наследио је Данило I који је помоћу Аустрије, Француске и Русије успео да одвоји световну од духовне власти. До њега, владар је морао бити духовно лице, тј. епископ. Пошто се тако ослободио старог закона, Данило I се венчао са једном угледном дамом из Трста и надао се да ће установити линеарно наследство кнежева. Међутим, његова владавина била је просечена у времену краћем од 8 година. Један Француз који је био с њим у моменту његове погибије, испричао ми је ову жалосну и грозну причу:

Кнез и Кнегиња били су у августу 1858. год. у Прчању на летњем одмору да се купају. Сваке вечери долазили су у Котор и на шеталиште да се прошетају. На повратку, када се већ било замрачило, Кнез је тек ступио једном погом у чамац и био пружио руку Кнегињи, када му је пришао неки Црногорац и убио га пиштољем у лева. Кнез је пао преко Кнегиње, покривши је крвљу и после неколико сати издахнуо је на њезиним рукама. Те исте вечери шеталиште је било пуно света, жена и деце. Црногорци, услед жалости и беса, јурили су наоколо, пуцајући на сваком месту. У тој конфузији и пометњи убица је успео да побегне, али касније био је ухваћен и обешен. Кнегиња Даринка понела се као права јунакиња. Задржавши присуство духа и оставши чврста и непоколебива, наредила је да се Кнежево тело одмах исте ноћи пренесе на Цетиње, пратећи га у сваку стопу. Криза је постала битна, али њезино присуство духа и одлучност спречила је сваки спор и пометњу. Узела је тренутно тешко стање чврсто у своје руке, на мимоилазећи своју сопствену четворогодишњу кћерку, одмах следећег дана, прогласила је Даниловог синовца Николу I за владара Црне Горе. Говори се да је убица осветио себе због завођења и обезчашћења своје жене — а то је најтежи злочин у очима Црногораца. Али, изузимајући овај случај покојни кнез Данило уживао је љубав и страхопоштовање свога народа.

Кнез Никола имао је тада 18 година. Од свог детињства био је верен кћерком једног угледног Црногорца и венчао је његову кћерку када је напунила 14 година. Кнез је врло леп човек, изгледа нешто сатрији него што је, високог раста и лепо грађен. Чело му је високо и отворено, коса и очи скоро црне боје, лице природно благо са нешто тужним јужњачким изгледом, али живахним и пријатним осмехом. Сви су Црногорци које

сам видела, са мало изnimка, високи, добро грађени, са врло тамном косом и очима, румена лица и већина њих имају лепе зубе. Браде су им обријане, али носе велике брке.

Црногорско народно одело је једно од најлепших које сам видела у било којој земљи: Кнез је носио тамно-плаве панталоне, широке, сакупљене у кољена са црвеном подвезицом, свилени појас око бедара са већим кожним сплавом у који носи оружје. Кнез је једини човек који у својој кући не носи оружје. Стално је носио рукавице, а тако исто и сви остали на двору.

Баш сам се била преобукла када су пријавили Кнеза. Отишла сам с њим у примаћу собу где смо наишли на његову супругу кнегињу Милену, чувеног војводу Мирка и његову супругу, тј. оца и мајку кнеза Николе. Кнегиња је веома мила, нежно младо створење, витка и тамне пути; није најбољег здравља, има деликатно и нешто тужно лице.

О војводи Мирку морам рећи неколико речи. Кнегиња Даринка, када је била прогласила Николу за Кнеза, она је деловала за добро ове мале земље. Мирко је био признати старешина ратне странке и познати првак у Сенату. Он је добро знао да би његов наследни ред на државном кормишу био непоћудан за суседне државе, па је великодушном прихватио своје изостављање. Он је први исказао верност своме сину, који га је за узврат именован Великим Војводом, врховним заповедником војске и председником сената. Говори се да би Кнез био задовољнији, када би се његов отац одрекао ових звања, јер се боји његове велике ратоборности, али ипак он му препушта добар део у решавању мањих административних мера и послова у правосудју — рад у који он уноси строгу озбиљност ратника. Као личност он је необичан и ванредан човек. Он је маленог раста, мршав, али свака црта на његовом избријаном лицу одаје смелу одлучност. Његове мале али немирне очи севају у разговору таквим орловским погледом, да се само помислити може какав је он тек необуздан и храбар у рату. Глас му је висок и танак, не као код осталих Црногораца, али када се узбуди у сенату зна да му буде необично јак и оштар. Његова супруга је права мајка у народу и често је видим како иде код разних жена у пратњи своје слушкиње, која увек носи један кош са разним даровима. Говорила сам Кнезу о њој као о »Госпођи Кнегињи Мајци«. Погледао ме је зачуђено и одговорио: »Моја супруга је Кнегиња, а моја мајка је само Госпођа Анастасија«. Доцније сам дознала да јој је у детињству тепао »Нана«, па је зато читав народ са задовољством звао »Нана«. Не знам шта може да буде у животу овог двора једноставније од тога.

Обед је био фино сервиран и припремљен на француски начин, уз добра страпа вина, али најбоље вино на столу било је црно вино из саме Црне Горе, на које је Кнез био врло поносан. Ово вино би одмах наишло готово тржиште да је Кнез у могућ-

ности да га извози, али аустријске дашбине то спречанају пре, него што вино стигне на море за извоз. Послуга за време обеда, осим француског конобара, били су снажни Кнежеви гардисти који су носили, као обично, своје оружје.

После обеда представили су ми дворски персонал. Само тројица су били присутни: Влаховић, први ађутант и Зега, други. Овај последњи био је леп младић из Баната, са финим манирима, који је говорио немачки и талијански. Трећи је био Кнежев лекар др Паукраиц, Корзиканац, за којег се каже да има доста утисака на Кнеза. Пријемна сала била је украшена великим портретима: руског цара и царице, као дар кнезу Данилу, затим цар и царица Француске, као дар Кнезу Николи за време његовог боравка у Паризу и најзад портрети кнеза Данила и његове супруге Даринке.

Преко пута дворске капије је велики брест; са тог места види се читана главна улица овог малог места. На једној страни Кнез гради мању кућу за своју вољену стрину Даринку. Док сам стајала испод бреста, касно после подне, видела сам сенат где заседава у пуном саставу. Чим сам приступила сви су устали, око 30 сенатора, па су приступили да ме поздраве и да ми захвале добродошлицу у Црну Гору. Војвода Мирко, као њихов говорник, поздравио ме је говором и рекао је да је срећан да види једну високу енглеску даму, па ми је захватио добро здравље и срећу у Црној Гори и ван ње. Све је ово преводно г. Зега, ађутант. Војвода Мирко не усуђује се да говори италијански, иако он тај језик добро разуме. Пошто сам их уверила да сам много и пријатељски заинтересована за Црну Гору и за Црногорце, они су ме замолили да ангажујем Енглеску да би изашла код Аустрије, Француске и Русије да им омогуће и помоћу у благостању. Затим су ме упитали да ли сматрам да би требали да имају на обали једну луку да би упознали свет са својим вином, шумом и кожама ради продаје.

Пришао ми је Кнез, сео је поред мене и почели да разговарамо, када је пришао један муслиман, вероватно из Босне, који је прихватио Кнежеву руку и почео је љубити. Он је био заробљен у последњем рату, али овог дана када га је Кнез помиловао, пустио га је на слободу и дао му је нешто новца за повратак кући. Кнез је родитељски разговарао с њим и упутио неколико шаљивих примедби на рачун његовог заробљеништва. Међутим, човек је прешао преко свих шала и упорно захваљивао Кнезу за дату слободу, за добар поступак у заробљеништву и за новчани поклон да би се повратио своме дому.

Имали смо још један болни пример из последњег рата, када смо после вечере седели на ливади. Један старији ратник, Кнежев верни пријатељ, пришао је к нама са повезаном главом и ногама ослањајући се на штакама. Кнегиња му је хитно пошла у сусрет. Он је захвално пољубио њезину руку, јер је она обљуб-

љена у народу због своје лепоте и нежности. Овај стари рањени војник звао се Перо Стевов. Кнез ми је испричао да је он са хиљаду Црногораца напао један шанец који су држали 300 Турака. Заузевши шанец он га је и одбранио упркос тешким ранама. Кнез је наставио са сузом у очима, рекавши да му није ништа теже у животу него када мора да гледа овога и остале верне борце који су сада остављени у позадини у патњи и боловима. Кнез је имао добро и милостиво срце и живахне, скоро дечачке манире. Помислила сам да је грехота да се овај човек рано изложи патњама и бригама управе и зашто то није наступило 10 година касније.

На ливади придружио нам се већи број сенатора, тако да смо сада били велико друштво. Ја сам замолила да чујем гусле, па је Кнез наредио да се донесу. Гусле су нека врста грубе виолине, има свега једну жицу, свира се гудалом и прстима леве руке. Кнез је уметнички варирао звуком и речима, али у суштини песма је монотона. После доста забаве и смеха, вратили смо се у двор и мени је била додељена чиста и свежа соба и раскопан кревет какав нисам имала од када сам напустила Енглеску.

Кнегиња Милена посетила ме је у мојој спаваћој соби следећег јутра. Наш разговор није био занимљив, јер она говори само српски, а разуме само неколико француских речи. Кнез нам се придружио врло расположен упркос облацима који су се gomилали на небу. Као на читавој обали Јадрана, ове године у Црној Гори била је велика суша, тако да је завладала забринутост за жетву и винограде пошто ова мршава земља тражи много кише.

Следећи дан провела сам највише у сликању, иако ми је била жеља да присуствујем већању сената. Сенат је заседао у интервалима током читавог дана. Сенатори су деловали као судије и као законодавци; они су седели испод великог стабла, или на ливади са неким сељаком, или сељацима, чије су спорове решавали у кругу свих. Биле су дискусије, понекад веома бучне, затим би војвода Мирко изрочио пресуду, понекад громогласно, а понекад благо. Био је случај једне жене која није хтела да живи са својим мужем »јер је врло ружан и носи увек ружно одело«. Упитала сам Кнеза што би се урадило некој жени која би била неверна своме мужу. Кнез је био изненађен мојим питањем и одговорио је врло једноставно: »Оне никад нису неверне, а уколико би биле, у ранија времена, кажњавале би се смрћу. Данас ја бих је осудио на доживотну робију«. Без сумње у Црној Гори жена је осуђена на најтежи рад и она је радница најгрубљих послова; она је робња код човека, и иако је понизна она није понижена; она се поштује и уважава због своје невиности и чедности. Због овог разлога и услед тога што је она слабији спол, њу нико не напада, она је увек водич сваком пут-

нику и тешко оном човеку или странцу који би покушао да искористи њезину слабост. Ми смо видели да је чак и кнежев живот био у питању, уколико би част једне Црногорке била угрожена. Као код Бедуина, муж иде или јаше први, жена га следи, носи породичне ствари, или неки други терет. Она ради у пољу, док муж ради мушки посао, или чисти своје оружје. Природно је да из ових разлога, жене у Црној Гори не могу да се похвале својом лепотом у зрелијим годинама. Оне су јаке и чврсте, али изгледају старе још у младим годинама.

Сваки сељак у овој земљи, ма колико био незнатан или сиромашан, има право да приступи Кнезу и да тражи правду. Сељаци су такође задовољни пресудом сената, јер знају да је иста и кнежева. Нема сељака у Црној Гори који нема своју сопствену парцелу земље. Свако има неки па и најмањи посед и уколико година омане, или ако га снађе нека несрећа, он иде Кнезу и овај ће му помоћи колико може.

Црногорци имају још једну врлину поред своје једноставности у животу — а то је њихово поштење. Случајно сам рекла да сам изгубила златну наруквницу у Албанији. »Да сте је овде изгубили, па чак у најзабитијем месту у Црној Гори, њу би је нашли и мени донели за 3 дана«, одговорио ми је Кнез. Верујем да ово није празна прича, јер сам чула да о томе често причају и непријатељи Црногораца. Причали су ми како је неки путник оставио свој отворени шатор на једном брежуљку, па када се вратио после 3 године, нашао је сваку стварчицу коју је био оставио у шатору.

Кнез ме обавестио да има око 200.000 душа у Црној Гори и Брдима. Био је сигуран да има 20.000 бораца под својом командом. Питала сам га такође о државним финансијама. Он ми је одговорио да му приход износи до 10.000 фунти (наравно много зависи о години) уз 4.700 фунти које прима из Русије као захвалност за помоћ пружену Русима 1806. год. за време заједничког ратовања против француских окупатора Боке и Далмације.

Кнез много жали да немам времена да посетим богатије и лепше пределе његове земље, а поготово да видим природне производе које би он жељно извозио. Велике шуме покривају многа брда, а у долинама рађају виногради, маслине и смокве. Реке обилују пастрмком и рибом која димљена и сува пружа обилату храну народу. Једино мало планинско језеро код Жабљака богато је пастрмком које су велике и необичног укуса. Посед овог језера стално је у спору између Црногораца и Турака. Огромна јата нарочите врсте рибе, силазе у јесен реком у Скадарско језеро. Та је риба веома укусна са масном икром. Ова посланица је одличан производ за извоз и многи сладокусци знају

да цене Кнежеву жељу за неколико јарли морске обале, када би се избегле тешке аустријске дацбине и дуге карантине за црногорске производе.

Кнез Никола искрено жели да поправи економско стање свога народа и горко се осврће на своје сиромаштво. Он жели да гради нове куће, путеве, а посебно школе, али нема ни једног милиона да би довршио неки објект. »Када бих имао једну луку да извозим своје производе« стално је о томе говорио. »Имам реке које би ми допремиле шуму, воће, рибу и друго; са продајом ових производа могао бих изградити и цесте и школе. Оградио сам већ 10 школа, али то је врло мало за просвету мога народа. Моји суседи говоре да моји земљаци ништа не раде, него само ратују. Они и немају другог посла него да ратују. Кад би могли да набу зараду за своја стада и производе, они би радили да поправе и побољшају своје животне прилике.«

После подне Кнез ме одвео да видим стари манастир, који је близу двора. То је резиденција митрополита који је сала у Петрограду ради посвећења. Већ се врше припреме за његов свечани дочек. Упознала сам младог архимандрита који овде живи и који је велики кнежев штићеник. Он је песник, пише ратне песме и често присуствује у сенату да би прочитао разне исправе, јер већина старих ратника не зна да чита. Ово стање неписмености такође је велика брига кнежева. Дobar део рада овог манастира је школовање дечака. Има 50 — 60 дечака који уче да пишу, да читају и да рачунају. Кнез често посећује ову школу и стара се о напретку ученика.

Околина манастира је врло сликовита. Манастир има 2 ката са луковима које подржавају широки и кратки стубови; 2 квадратне куле, једна изнад друге употребљене су као утврђења. У соби изнад цркве налази се сваковрсно оружје, које се употребљавало пре 3 или 4 века у источној Европи. Већина овог оружја је истрошено и крвљу умазано. У манастирској цркви је гроб убијеног кнеза Данила, па је црква у двогодишњој жалости. Зато је млади кнез Никола био венчан у малој парохиској цркви. Кнез и кнегиња посећују манастирску цркву сваке недеље и празника.

Ја сам баш правила скицу манастира када се кнез забављао стрељањем. Гађао је мету на старој кули удаљену неких 300 јарди и ниједном није промашио. На овој старој кули биле су некад набијене лобање побијених церијатеља, али тај обичај укинуо је кнез Данило. Ја бих врло радо остала још за дуже време у Црној Гори, али друге обавезе су ме приморале да замолим кнеза да нареди припреме за мој одлазак. Било нам је свима жао што се растајемо, па смо сви скупа провели последње забавно вече после 3 дана мојег дивног боравка на Цетињу. Пре вечере, војвода Мирко захтевао је да ми нешто покаже, говорећи да не смем напустити ова брда а да не видим његово највеће благо.

Повео ме на крај ходника и показао један стаклени ормар где су биле поребане 200 до 300 сребрних и златних ратних медаља отргнутих са турских груди у последњим ратовима. Ту су биле француске и енглеске медаље из недавног кримског рата. Поред ормара, било је читано туне куршумима изрепетаних и поцепаних турских ратних застава, а на зиду висило је много јатагана, бодежа и другог заплењеног оружја. За војводу Мирка било је природно да ми покаже све ово, али не за кнеза. Мирко ужива у рату, а кнезу рат није баш по вољи. Пре две-три седмице, пре моје посете, један турски паша дошао је на Цетиње да среди неки посао са кнезом. Када сам кнезу алудирала на ове медаље и остало, кнез ми рече: »Ох! ја сам тада избегао ту неуљудност. Ја сам све то пренио у своју спаваћу собу«.

Вече је било веома забавно и занимљиво. Интересантно је било гледати војводу Мирка како се поноси својим ратним трофејима и како ужива у бојним песмама. Неколико нежних и лепих гласова било је у кнежевом друштву, па су се певале неке песме у хору врло складно и осећајно.

Ја бих остала и даље у овом веселом друштву, али било је већ касно па сам се опростила од кнеза и његовог друштва, а посебно од нежне Кнегиње Милене.

У цик зоре чула сам стражаре како ме тихо зову испод мога прозора: »Госпођо, госпођо«. Спшла сам доле и испред дворске капије угледала сам наше коње и водиче који су ме очекивали. Одмах смо узјахали у пратњи Вашлика — кнежев агент који се враћао у Скадар — и који је имао задатак да пази и да води рачуна о нашем повратку. И тако, ја сам жалосна срца напустила Цетиње.

Превео и приредио:
Предраг КОВАЧЕВИЋ